

որ քաղէր զօրոմն, եւ սրբէր զգաղձն վընասակար, քանզի արմատացեալ էր սէզն եւ տարածէր օր ըստ օրէ, եւ լինէր յաճախումն մծղնէից եւ այլոց չարեաց կնահանէից, պոռնկաց, գողոց, անձնակամաց, ամենայն խոտորնակ չարագործաց յաշխարհիս հայոց ի մէջ տանս թորգոմայ. եւ լինէր սուգ եւ տրտմութիւն»։ Կարծես թէ Ողբէն կտոր մը փրցուած ըլլայ։ Ահա այս էր ժամանակը՝ երբ Խորենացի կը գրէր Ողբը։

Կը Խորհիմ որ Հրանտ Ք. Արմէնի ենթադրութիւնները ոչ մէկ կերպով կ'ապացուցանեն թէ Խորենացիի Պատմութիւնը ունեցած ըլլայ Զորորդ գրուած մը, կամ կորսնցուցած ըլլայ հատուածներ։ Խորհիմ որ կարելի ըլլայ, 35 եւ աւելի օրինակով Խորենացիի Պատմութեան գրուած չափերնեքու մեզի հասնիլը նկատելէ վերջ՝ որ ժ. կամ ժԱ. դարերուն որեւէ պատճառով Խորենացիի մէջէն վերցուած ըլլայ ինչ ինչ մասեր, քիչ մը շատ ենթադրել է։ Հայ գրչութեան, հայ գրչադիրներու եւ անոնց պարունակութեան լաւ ծանօթ մէկը նման բան մը պիտի չըկարենար ենթադրել։ Կրնայ բնագիր մը բոլորովին կորսուիլ, սակայն անհաւանական եւ անկարելի է որ այդ բնագրին մէկ տարբերակը՝ 35 եւ աւելի օրինակներով մեզի հասնի՝ եւ սակայն միւս տարբերակը ոչ իսկ մէկ օրինակով...։

* * *

Խորենացիի մասին երկրորդ անգամ կը գրէ Հրանտ Ք. Արմէն, նոյն պարբերականին 1961 տարուան թիւ 3-4ին մէջ, սա խորագրով «Խորենացիի Պատմագրքի Գրութեան Թուականը»։ Ասոր համար ան կը սկսի Խորենացիի Ողբով։ Առաջ կը բերէ Ողբէն սա մէջբերումները. «Որովհետեւ Մովսէսը վերցաւ, բայց Յեսուն չըյաջորդեց... Եղիան համբարձաւ, բայց Եղիսէն չմնաց...»։ Եւ Հրանտ Ք. Արմէն կ'ըսէ. «Հոս ակնարկուած ժամանակը Սահակի մահին յաջորդող անմիջական

քանի մը տարին ըլլալու չէ, որովհետեւ այս պարագային, Սահակ-Մովսէսէն վերնալէ վերջ՝ Յեսուն-Յովսէփի կաթողիկոսը կը յաջորդէ։ Հետեւաբար Խորենացիի ակնարկութիւնը ի մտի ունի Յովսէփի մահէն վերջ եկեղեցական բարձրութեան թաթարումը, երբ Մելիտէ եւ Մանագլերտացի կաթողիկոսներու պէս ապիկարներ կու գան բազմելու Սահակի եւ Յովսէփի աթոռը (էջ 219)։

Հրանտ Ք. Արմէն կ'երեւի թէ չփոթութեան մը զոհ եղած է, կամ գուցէ առանց լաւ քննելու հետեւած է Օրմանեանի Ագապատումին։ Հոս տեղը չէ արծարծելու այն խառնակ վիճակը, որ գոյութիւն ունէր Սբ. Սահակէն առաջ, իր կաթողիկոսութեան ժամանակ, եւ իրմէ վերջ, կաթողիկոսութեան մէջ։ Սբ. Սահակի մահը տեղի ունեցաւ 438ին։ Սակայն իր օրով իսկ կար աթոռակից կաթողիկոս, կամ հակաթոռ կաթողիկոս՝ Շմուէլ։ Սբ. Սահակի մահով կաթողիկոսութիւնը չարունակեց իր հակաթոռ վիճակը, եւ Շմուէլի յաջորդ կը գտնենք Սուրմակ, որ իր կարգին վաւերացուած ու ճանչցուած կ'երեւի Պարսից արքունիքէն. ասոր վեց կամ եօթը տարուան կաթողիկոսութիւն կը վերագրեն մեր պատմիչները։ Սուրմակի մահը եւ Պարսից ճանչցած ու վաւերացուած կաթողիկոսութեան այս հակաթոռը դադարեցաւ 443ին։ Յովսէփ՝ որուն Հողոցմեցի կոչումը կու տայ Օրմանեան, եւ որ Հրանտ Ք. Արմէնի վերը յիշած Յովսէփն է, հազիւ կաթողիկոսացաւ 444ին։

Ուրեմն, Խորենացիի գիրքը կ'աւարտէր Սահակի մահուամբ (եւ Մեսրոպի)։ Հարկ եղածին չափ տարիներ կային Սահակի մահուան եւ Յովսէփի յաջորդելուն մէջ, եւ Խորենացին կրնար աւագել՝ որ «Որովհետեւ Մովսէս վերցաւ, բայց Յեսուն չըյաջորդեց...»։ Խորենացիի Ողբը գրուած ատենը՝ մեռած էր Մովսէս եւ Յեսուն մը չէր եկած՝ տէր ըլլալու անտէր եկեղեցուն եւ հօտին։

Բռնագրութիւն է մինչեւ Յովսէփի մահը՝

454 սպասել որ Ողբը գրուի։ Մենք վերը տեսանք, որ Ողբը իրապէս կը պատշաճէր 438ին անմիջապէս յաջորդ երկու երեք տարիներուն։ Խորենացին Ողբը այդ ատեն իսկ գրած պէտք էր ըլլար։ Շմուէլ, Սուրմակ լաւ կը պատշաճին Խորենացիի տողերուն. «Իրենք իրենցմէ պատիւ գրտած եւ ոչ Աստուծմէ կոչուած, գրամով ընտրուած եւ ոչ Սբ. Հոգով...»։

Հրանտ Ք. Արմէն իրաւացի է իր դատումին մէջ՝ զոր Խորենացիի իսկ խօսքերով կ'ապացուցանէ, այսինքն Խորենացին Շմուէլէն՝ երբ Պատմութիւնը սկսաւ, եւ Շմուէլ ու Հիւսէփ-ՈՏ էր, ինչպէս որ Խորենացին կը խոստովանի, Պատմութեան գրեթէ վերջաւորութեան։ Իրաւացի է որ Սահակ Բագրատունին մաս մաս ըստացած էր Խորենացիի Պատմութիւնը, գնել։

Երբ իշխանը զիտողութիւններ ունէր՝ Խորենացին կը պատասխանէր իր մեկենասին։ Իշխանը գործին ձեռնարկել տուած էր իր վաղ տարիքին։

Սակայն անընդունելի է որ Սահակ Բագրատունին, որ Խորենացիի Մեկենասը եղաւ, ըլլայ այն՝ որ Հայաստանի մարդպան եղաւ եւ մեռաւ 485ին։ Եթէ Խորենացիի Սահակ Բագրատունին Սահակի մը հետ պէտք է նոյնացնենք, աւելի հեշտ է զայն նոյնացնել Թովմա Արծրունիի Սահակ Բագրատունի ՄԵՄին հետ, որ մեռաւ Թէոդոսի (408-450) օրով, եւ գուցէ 438էն քիչ առաջ՝ երբ Խորենացին աւազանովարար լմնցուց իր գործը։

«Ուրեմն ամենահաւանական թուականը 460-465 տարիներու մէջ...» չենք կրնար գնել։

Յ. ՔԻՒՐՏԵԱՆ

A PROPOS D'AGATHANGE

(Simple note bibliographique)

Ayant eu dernièrement l'occasion de relire presque en même temps deux excellents ouvrages: d'une part le manuel de littérature arménienne du P. Cyrille Kibarian et d'autre part le deuxième cahier du Bulletin arménologique du P. Mecерian, j'ai constaté que 1°) le P. Kibarian ne mentionne dans sa bibliographie relative à Agathange, p. 83, que les versions syriaque et arabe, et 2°) que le P. Mecерian, parlant du « martyr arabe de saint Grégoire », cite M. Garitte, qui dit: « C'est très vraisemblablement par l'intermédiaire d'un texte copte (pour le moment inconnu) que notre Vie arabe se rattache à la version grecque de l'Agathange » (p. 282-283).

Je crois pouvoir en tirer la conclusion que ces trois savants ignorent qu'il existe aussi une version éthiopienne, dont la traduction française a été publiée par René Basset dans un des fascicules de ses « Apocryphes Ethiopiens », (fasc. IV « Les légendes de st. Tertag [sic] et de st. Sousnyos »), Paris, 1893-1896, in-12, 8 fasc.

Je me permets donc, dans l'intérêt des études arméniennes, de signaler cette source à leur attention.

Frédéric FEYDIT